

Egy tizennyolcadik századi „szuperkém” feljegyzései

Tóth Ferenc: Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares. Maestricht, 1785. Honoré Champion, Paris, 2004. 382 old.

Nem túl sűrűn fordul elő, hogy egy több mint két évszázada ismert, a maga korában „világszerte” népszerű – és máig érdekesítő – olvasmány újrakiadása önmagában tudományos eredménynek tekinthető, és elemzések tárgya lehet. Esetünkben az apropót az szolgáltatja, hogy a munka utolsó kiadása is a 18. századból datálódik, és – noha magyar származású és magát magyarnak tekintő szerzőről van szó – magyar nyelven mindmáig hozzáférhetetlen. Talán ez utóbbi akadály elhárítása felé tett újabb lépésként kell értékelnünk François de Tott (vagyis Tóth Ferenc) báró emlékiratainak friss franciaországi kiadását, melyet magyar kutató rendezett sajtó alá.

Tóth Ferenc (a névazonosság csak a pusztán véletlen műve!) a szombathelyi Berzsenyi Dániel Főiskola tanszékvezetője, immár több mint egy évtizede foglalkozik a magyar–francia kapcsolatok történetével. A sajtós „misszióknak” is tekinthető munkásság fő vonulatát a 18. századi francia történelemben (hadtörténet, politika, kultúra) való magyar részvétel bemutatása és elemzése jelenti. Ebbe illeszkedik a magyar származású François de Tott báró emlékiratainak francia nyelvű „tudós” kiadása a neves párizsi Honoré Champion kiadónál is. A kiadó által gondozott *Bibliothèque des Correspondances. Mémoires et journaux* sorozatban korábban a francia irodalom és művelődéstörténet kiemelkedő alakjainak levelezése, illetve naplója jelent meg. Csak ízelítőül: megtalálhatjuk itt a Goncourt-fivérek, Leconte de Lisle vagy Charles de Montalembert munkáit. Tott báró visszaemlékezései

tehát igen előkelő társaságba kerültek – és talán nem is érdemtelenül, hiszen a mű az 1780-as években számos kiadást (szám szerint két év alatt ötöt) ért meg, népszerű, a kor közönsége számára szinte feledhetetlenül izgalmas olvasmány volt.

Az új kiadáshoz a magyar–francia kapcsolatok történetének egyik jeles franciaországi ismerője, Jean Bérenger professzor írt előszót. Már ő is kiemeli François de Tott korabeli fontosságát (amely tulajdonképpen magyarázatot ad a mai, több mint kétszáz év hiányát pótló kiadás miértjére is): a Rákóczi-szabadságharc bukása után Franciaországba menekült magyar emigránsok leszármazottja, a felvilágosodás-korabeli „világpolgár” típusának képviselője a kor egyik kedvenc témájáról, a Török Birodalomról írt – személyes tapasztalatok alapján – beszámolót.

Ez a beszámoló (s ezt már Tóth Ferenc kritikai bevezetőjében olvashatjuk) szerkezetét tekintve egy előljáró beszédből és négy részből áll. Az öt szöveg külön-külön is olvasható, egységüket a szerző, a kortársak által legendákkal övezett „kém”, a valóságban „csupán” diplomata Tott báró tolla teremti meg.

Maga az előljáró beszéd (a műfaj nagy divatnak örvendett a 18. században!) egyfajta történeti–filozófiai eszmefuttatás a civilizációk közti különbségekről; szinte pamfletszerűen ír a keleti despotizmusról, miközben harcba száll Montesquieu híres klíma-elméletével és Lady Montagu népszerű, ám a szerző által elhamarkodottnak ítélt megállapításaival.

Az első rész a szerző első törökországi (apjával, Tóth András francia királyi követtel együtt eltöltött) tartózkodásának idejét öleli fel (1755–1763). Az ifjúkor eme beszámolója kevés kronologikus támpontot nyújt; tulajdonképpen a török fővárosról, a társa-

dalomról, a szokásokról és erkölcsökről szóló kis történetek, „sztorik” gyűjteménye. Olvasása során nyomon követhetjük, miként sajátította el François de Tott a török nyelvet, és hogyan került kapcsolatba az isztambuli török vezetéssel, illetve a városban tartózkodó nyugati diplomatákkal.

A második rész egy, a korabeli európai közönség számára ismeretlen, titokzatos és félelmetes – és talán éppen ezért vonzó – területre, a krími tatárok országába és társadalmába kalauzol el bennünket. Tott báró a francia király követeként jutott el apja halála után e távoli vidékre, ahol két évet töltött (1767–1769). Az eredmény: a tatár társadalom felvilágosult módszerekkel történő, átfogó leírása. Olyan műről van szó, amely mind a mai napig megkerülhetetlen a korrall foglalkozó történészek számára. Felbukkan a „jó vadember” mítosza is; ezt az embertípust Tott báró éppen a tatároknak véli megtalálni! A leírást itt is számos anekdota színesíti, és szinte napi pontossággal nyomon követhetjük az 1769-es hadjárat eseményeit, miközben betekintést nyerünk a „vazallus államok” (elsősorban Moldva) belső viszonyaiba is.

A harmadik részben visszatérünk Isztambulba, és tanúi lehetünk Tott báró megdicsőülésének az 1768–1774-es orosz–török háború idején. Őt bízta meg ugyanis a török vezetés a tüzérség modernizálásával és a Dardanellák védelmével. E munkáját – a számos hátráltató tényező (a törökök tudatlansága, a görögök árulása stb.) ellenére – több-kevesebb sikerrel végre is hajta. Ez ugyanakkor alkalmat nyújt számára a törökök hozzá nem értésének bírálatára és kifigurázására, illetve saját szerepének szinte meseszerű ki-domborítására. E rész soraiból már kicseng a nyugdíjba kényszerült, „kegyvesztett” diplomata csalódottsága: ő mindent sikerrel megoldott, rajta kívül álló okok viszont meggátolták előrelépését.

Némileg hasonlít ehhez az utolsó diplomáciai küldetést, a levantei és észak-afrikai francia külképviseletek ellenőrző körútját (1777–1778) összefoglaló negyedik rész hang-

vétele. Jóllehet Tott báró „hivatalosan” úgy tekinti, hogy ezzel korábbi érdemeit, illetve tapasztalatait ismerték el, a feladat fontossága és presztízse nem mérhető a korábbi krími vagy konstantinápolyi misszióéhoz. Szerencsére François de Tott felvilágosult műveltsége és kritikus látásmódja lehetővé teszi, hogy számos újdonsággal szolgáljon. E – formailag leginkább a naplóval rokonítható – rész javát ugyanis Egyiptom leírása adja, és ennek kapcsán az ókori auktorokat is idéző báró az egyik legelső olyan modern szerző, aki részletesen, történeti, valamint építészeti szempontból is foglalkozik a műemlékekkel, elsősorban a piramisokkal. E tárgyú eszmefuttatásai mintaként szolgáltak a későbbi évtizedek francia nyelvű egyiptológiai értekezéseire.

François de Tott emlékiratainak érdekességét a mai kutató számára a benne rejlő direkt információk mellett számos értelmezési lehetősége is adja. A kiadás gondozója, Tóth Ferenc négy eltérő olvasatot javasol: Tott báró szövege olvasható politikai értekezésként (például a keleti önkényuralom természetéről), néprajzi–kulturális antropológiai alapműként (elsősorban a tatárokról írt rész), önéletrajzként, illetve útleírás-ként. Vélhetően az olvasatok összetettsége csak tovább fokozta a kortársak érdeklődését a munka iránt.

Mindamellet a mű talán legkiemelkedőbb tulajdonsága az, ahogyan – igaz, erős kritikával illetve – szinte érinthető közelségbe hozza a tizennyolcadik századi oszmán birodalom hétköznapjait, gyakran homály által fedett működését (vagy inkább működési zavarait), a benne uralkodó korrupciót, zsarnokságot, a vallási visszasságokat és az emberi gyarlóságot. Az ópiumszívás gyakorlatával történő szembehelyezkedés például olyannyira „modern” szemléletű állásfoglaláshoz vezet François de Tott esetében, hogy az olvasóban önkéntelenül is felvetődik a kérdés: húsz év, vagy több mint két évszázad telt-e el a mű megírása óta?

Helyenként a mű belső szervezése szándékosan erősíti az autentikus jelleg hang-

súlyozását. Így például vélhetően a valódiság érzetét volt hivatott kelteni az a módszer, melynek révén François de Tott leírásait időnként közbeékelte párbeszédekkel tarkította. Ezek közte és egy török vagy más keleti személy között folytak le. Noha a szerző fontosságának növelése minden valamirevaló emlékirat egyik legjellegzetesebb tulajdonsága, az önigazolás mellett itt egy másik szempont is megragadható. Hangsúlyt kap ugyanis, hogy ezek a párbeszédok az ország nyelvén folytak, vagyis az utazó-diplomata teljesítette egy idegen ország megismerésének alapfeltételét: megtanulta a helyi nyelvet. Ezzel viszont Tott báró szinte automatikusan a többi utazó fölé helyezi magát, és szinte egyedüli valóság-hű kútfőként jelenik meg. Valószínűleg nem tévedünk, amikor azt állítjuk, hogy ez is fontos szerepet játszott az emlékiratok korabeli népszerűségében.

A mű tartalmi és irodalmi tulajdonságai mellett szólnunk kell a munka egy másik oldaláról is; ez pedig a szöveg mai, huszon-

egyedik századi gondozása. Tóth Ferenc nem mindennapi munkát végzett: a tizennyolcadik századból származó, francia nyelvű, Franciaországban kiadásra kerülő munkához írt a mai olvasót segítő, a szövegben található utalások (személynevek, események, fogalmak) megértését könnyítő magyarázó jegyzeteket. E feladat nehézségére talán rávilágít az, hogy már maga Tott báró is kénytelen volt egyik-másik gondolatát lábjegyzetekkel kiegészíteni.

Igényes és nem csupán tudományos szempontból érdekesítő munkát tart tehát a kezében a franciául tudó olvasó. Ezek után óhatatlanul megfogalmazódik a kérdés: mikor lesz magyarul is olvasható a 18. század egyik legendás magyar származású – és élete alkonyán szülei hazájába visszatérő – alakjának legfontosabb műve?

SZÁSZ GÉZA